

І. С. Канзафарова

доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України, професор
кафедри цивільно-правових дисциплін, заступник
декана економіко-правового факультету

**ПІДСТАВИ ДЛЯ ЗМІНИ АБО РОЗІРВАННЯ ДОГОВОРУ ЗА
ЧИННИМ ЦИВІЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ**

Загальні зауваження

Згідно зі ст. 651 чинного Цивільного кодексу України (далі — ЦК України) підставами для зміни або розірвання договору є: згода сторін; рішення суду; одностороння відмова від зобов'язання.

ЦК України не містить легального визначення понять «зміна договору» і «розірвання договору». В юридичній літературі «розірвання договору» завжди визначається як припинення його дії (із застереженням, що зазначене поняття охоплюється більш широким поняттям «припинення договору», яке, в свою чергу, охоплюється ще ширшим поняттям «припинення зобов'язання»). Стосовно ж визначення поняття «зміна договору» у науковців відсутня єдність думок. Проте одним із найповніших

ніших за змістом можна визнати визначення поняття «зміна договору», яке дає К. Є. Чистяков: «Зміна договору полягає в зміні його умов за волею однієї або обох сторін; зміна договору не тягне повного припинення правовідносин, що виникли на підставі договору, а лише змінює їх зміст: перетворення змісту зобов'язань, доповнення існуючих правовідносин новими правами та обов'язками, часткове припинення зобов'язань» [1, с. 23-24].

У разі зміни або розірвання договору на підставі ст. 651 ЦК України необхідно виходити з того, що при зміні договору сам договір і відповідне договірне зобов'язання залишаються в силі, змінюються на майбутнє лише окремі умови договору і зміст зобов'язання, розірвання ж договору тягне припинення договірних правовідносин.

Зміна договору у розумінні ст. 651 ЦК України передбачає зміну лише конкретних умов договору, а не його моделі, що має місце при новації. Так, наприклад, у тих випадках, коли за домовленістю сторін борг, що виник із договорів купівлі-продажу, найму (оренди) майна або з іншої підстави, замінюється позиковим зобов'язанням, відбувається новація боргу у позикове зобов'язання, а не зміна окремих умов уже існуючого договору (ст. 1053 ЦК України). Тому у даному разі сторони мають керуватись нормами про новацію і позику.

У більшості випадків питання про зміну договору вирішується його сторонами за взаємною згодою. Проте є випадки, коли закон надає право одній стороні договору вимагати його зміни. Так, наприклад, згідно з ч. 1 ст. 107 ЦК України кредитор юридичної особи, що припиняється, може вимагати від неї припинення або дострокового виконання зобов'язання. У разі реалізації кредитором другої із зазначених можливостей відбувається зміна строків виконання договірного зобов'язання.

Окремі договори (наприклад, договір найму) можуть бути розірвані лише достроково. Проте існують й договори, в яких строк їх виконання може вже сплинути і умови договору можуть бути вже виконані (наприклад, договір купівлі-продажу, договір підряду), але виявлені пізніше істотні недоліки дозволяють вважати договір виконаним неналежним чином, а тому таким, що може бути розірваний.

Зміна або розірвання договору за згодою сторін

Термін «згода» у ЦК України використовується для позначення як односторонніх дій (наприклад, згода співвласника на вчинення правочину щодо розпорядження спільним майном, що підлягає нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, про яку йдеться в нормі абз. 3 ч. 2 ст. 369 ЦК України), так і для взаємоузгоджених дій.

У ст. 651 ЦК України йдеться про «згоду сторін» як вираження волевиявлення на прийняття пропозиції, що надійшла від другої сторони договору, тому у даному разі слово «згода» за своїм значенням є синонімом слова «домовленість».

Згода сторони на зміну або розірвання договору має виражатись шляхом вчинення активних дій. Це може бути, наприклад, надіслання контрагенту листа про згоду у відповідь на отриману пропозицію змінити або розірвати договір, вчинення дій, які свідчать про прийняття такої пропозиції.

У разі ж коли одна сторона надсилає іншій стороні пропозицію щодо зміни або розірвання договору і не отримує відповіді, мовчання останньої не можна вважати мовчазною згодою на зміну або розірвання договору.

Мовчання у даному випадку необхідно відрізнити від мовчазної згоди сторони у разі пролонгації договору на новий строк, що є окремим випадком зміни договору. Так, наприклад, згідно зі ст. 764 ЦК України якщо наймач продовжує користуватися майном після закінчення строку договору найму, то, за відсутності заперечень наймодавця протягом одного місяця, договір вважається поновленим на строк, який був раніше встановлений договором. У даному разі хоча і не змінюється строк договору, встановлений сторонами при його укладенні, але змінюються часові періоди його дії, що є зміною умови про строк договору. Зі сторони наймодавця згода на пролонгацію договору виражається шляхом мовчання, яке свідчить про його небажання припинити договірне зобов'язання. Наймач, продовжуючи користуватися майном, вчиняє конклюдентні дії, які є вираженням його згоди на продовження дії договору.

Зміна або розірвання договору за згодою сторін є двостороннім правочином, спрямованим на зміну або припинення договірних

правовідносин. Він має вчинятись відповідно до вимог, встановлених нормою ст. 654 ЦК України.

За загальним правилом, сторони договору вправі домовитись про його зміну або розірвання в будь-який час. Проте закон або договір можуть обмежувати зазначене право. Так, наприклад, згідно з ч. 2 ст. 632 ЦК України зміна ціни після укладення договору допускається лише у випадках і на умовах, встановлених договором або законом. Відповідно до ч. 3 ст. 636 ЦК України у договорах на користь третьої особи з моменту вираження останньою наміру скористатися своїм правом сторони не можуть розірвати або змінити договір без її згоди, якщо інше не встановлено договором або законом. Норма ч. 5 ст. 2 Закону України від 19 червня 2003 р. «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати» містить заборону на внесення змін до умов договорів про іпотечний борг, включений до консолідованого іпотечного боргу.

У разі внесення змін до договору сторони мають враховувати, що в окремих випадках існує необхідність узгоджувати такі зміни не лише одна з одною, а й з іншими особами, зокрема з поручителем, оскільки згідно з ч. 1 ст. 559 ЦК України порука припиняється у разі зміни зобов'язання без згоди поручителя, внаслідок чого збільшується обсяг його відповідальності.

У разі зміни або розірвання господарських договорів необхідно враховувати приписи ст. 188 Господарського кодексу України «Порядок зміни і розірвання господарських договорів».

Підстави для зміни або розірвання договору за рішенням суду

Частина друга статті 651 ЦК України визначає дві підстави для зміни або розірвання договору за рішенням суду на вимогу однієї із сторін: 1) істотне порушення договору другою стороною; 2) інші випадки, встановлені договором або законом.

Істотне порушення договору другою стороною

Визначення поняття істотного порушення договору, яке дає законодавець в нормі абз. 2 ч. 2 ст. 651 ЦК України, містить ознаки такого порушення: 1) його наслідком має бути завдання

шкоди другій стороні договору; 2) друга сторона договору має значною мірою позбавитись того, на що вона розраховувала при укладенні договору.

Істотне порушення договору є підставою для його розірвання лише тоді, коли воно вже відбулося. Поряд із цим чинне законодавство визначає випадки, які можна кваліфікувати як винятки із зазначеного правила. Так, норма ч. 1 ст. 1056 ЦК України надає кредиторам право відмовитися від надання позичальникові передбаченого договором кредиту (тобто розірвати договір) за наявності обставин, які явно свідчать про те, що наданий позичальникові кредит своєчасно не буде повернений. Згідно з ч. 2 ст. 849 ЦК України якщо підрядник своєчасно не розпочав роботу або виконує її настільки повільно, що закінчення її у строк явно неможливе, замовник має право відмовитися від договору підряду (тобто розірвати договір) та вимагати відшкодування збитків. У наведених випадках істотного порушення договору ще не сталося, але обставини, що склалися, явно свідчать про те, що воно відбудеться, є очікуваним.

Визначаючи істотність порушення договору, суд має виходити з того, що як підставу для зміни або розірвання договору на вимогу однієї сторони закон передбачає не тільки факт порушення умов договору другою стороною, а й обов'язково наявність шкоди, завданої потерпілій стороні цим порушенням. Тому суд насамперед має з'ясувати, чи було завдано порушенням умов договору шкоди.

Але сам по собі факт наявності шкоди і навіть її значний розмір ще не надає права визнати таке порушення істотним у розумінні статті 651 ЦК України. У даному разі вирішальне значення має не розмір шкоди як такий, а те, «чи є дійсно істотною різниця між тим, на що вправі була розраховувати сторона, укладаючи договір, і тим, що в дійсності вона змогла отримати» [2, с. 351].

Факт порушення договору і його істотний характер мають бути доведені стороною, яка посилається на істотність порушення. Разом з цим існують випадки, коли істотність порушення презюмується виходячи із змісту норми права. Так, наприклад, норма ч. 2 ст. 678 ЦК України відносить до істотних порушень вимог щодо якості товару, який передається за договором

**Зміна або розірвання договору
у разі односторонньої відмови від нього**

вором купівлі-продажу: недоліки, які не можна усунути; недоліки, усунення яких пов'язане з непропорційними витратами або затратами часу; недоліки, які виявилися неодноразово чи з'явилися знову після їх усунення.

Інші випадки, встановлені договором або законом

Зміна або розірвання договору за рішенням суду на вимогу однієї із сторін, крім випадків істотного порушення договору, допускається й в інших випадках, встановлених договором або законом.

Так, наприклад, згідно з ч. 2 ст. 634 ЦК України договір приєднання може бути змінений або розірваний на вимогу сторони, що приєдналася, якщо вона позбавляється прав, які, звичайно, мала, а також якщо договір виключає чи обмежує відповідальність другої сторони за порушення зобов'язання або містить інші умови, явно обтяжливі для сторони, яка приєдналася. При цьому сторона, що приєдналася, має довести, що вона, виходячи із своїх інтересів, не прийняла б цих умов за наявності у неї можливості брати участь у визначенні умов договору.

Необхідно звернути увагу на те, що ст. 651 ЦК України визначає загальні підстави для зміни або розірвання договору, а норми, що регулюють окремі види договірних відносин, можуть встановлювати спеціальні підстави для зміни або розірвання конкретного виду договору. Так, наприклад, ст. 727 ЦК України встановлює спеціальні підстави розірвання договору дарування на вимогу дарувальника: вчинення обдаровуваним умисного злочину проти життя, здоров'я, власності дарувальника, його батьків, дружини (чоловіка) або дітей¹; створення обдаровуваним загрози безповоротної втрати дарунка, що має для дарувальника велику майнову цінність; недбале ставлення обдаровуваного до речі, що становить історичну, наукову, культурну цінність, якщо це може призвести до знищення або істотного пошкодження зазначеної речі.

¹ Законодавець в окремих випадках надає право на розірвання договору третім особам, які не є його стороною. Наприклад, згідно з ч. 1 ст. 727 ЦК України якщо обдаровуваний вчинив умисне вбивство дарувальника, спадкоємці останнього мають право вимагати розірвання договору дарування.

Частина 3 ст. 651 ЦК України містить загальне правило про зміну або розірвання договору у разі односторонньої відмови від нього, яке є одним із випадків, що підпадають під загальне правило ст. 615 ЦК України «Одностороння відмова від зобов'язання».

Одностороння відмова від договору в повному обсязі є одним з способів розірвання договору (поряд із розірванням договору 7 судовому порядку і розірванням договору за згодою сторін), спрямованих на припинення правових зв'язків між сторонами договору.

У разі односторонньої відмови від договору лише в певній частині договірне зобов'язання не припиняється, а змінюється. Зазначена зміна відбувається не шляхом зміни умов договору, і шляхом припинення частини зобов'язання.

Односторонню відмову від договору в тих випадках, коли зона допускається законом або договором, можна кваліфікувати як односторонній правочин, оскільки вона є волевиявленням особи, спеціально спрямованим на виникнення юридичних наслідків цивільно-правового характеру.

Для реалізації права на односторонню відмову від договору правомоченій стороні не потрібно звертатись до суду. Хоча у разі необхідності (зокрема, для врегулювання майнових наслідків відмови від договору) вона може це зробити.

Право на односторонню відмову від договору є суб'єктивним цивільним правом, а не обов'язком, тому навіть у тому разі, шли воно передбачено законом або договором, управомочена сторона може не реалізувати його.

Варто звернути увагу на те, з якого моменту у разі односторонньої відмови від договору останній вважається зміненим або розірваним. ЦК України не містить прямої вказівки на такий момент. В юридичній науці з цього питання є загальноновизнаною позиція, згідно з якою у даному разі договір вважається зміненим або розірваним з моменту отримання другою стороною відповідного повідомлення.

На підтвердження такого висновку наводяться різні аргументи. Так, наприклад, на думку В. В. Луця, у даному випадку

«договір слід вважати зміненим чи розірваним з моменту одержання контрагентом повідомлення про відмову (за аналогією з офертою та акцептом при укладенні договору)» [3, с. 180].

С. А. Соменков вважає, що «виходячи із двостороннього характеру договірних відносин, за другою стороною треба визнати право на інформацію про стан цих відносин. Сторона вправі вважати себе такою, що перебуває в договірних відносинах до тих пір, поки не отримає інформацію про супротивне. Тому у разі односторонньої відмови від виконання договору моментом розірвання і припинення зобов'язань сторін треба вважати той момент, коли одна сторона дізналась або мала дізнатись про односторонню відмову другої сторони від виконання договору» [4, с. 106-107].

В цілому погоджуючись із загальноновизнаною позицією науковців з питання, що розглядається, необхідно зробити певні застереження.

Насамперед, треба враховувати, що в окремих випадках закон містить вимогу про завчасне попередження про припинення договору. Так, наприклад, згідно з ч. 3 ст. 1008 ЦК України якщо повірений діє як підприємець, сторона, яка відмовляється від договору, має повідомити другу сторону про відмову від договору не пізніше як за один місяць до його припинення, якщо триваліший строк не встановлений договором. Відповідно до ч. 1 ст. 1126 ЦК України кожна із сторін договору комерційної концесії, строк якого не встановлений, має право у будь-який час відмовитися від договору, повідомивши про це другу сторону не менш як за шість місяців, якщо більш тривалий строк не встановлений договором.

Крім того, відповідно до приписів закону, на сторону, що відмовилася від договору, можуть покладатись додаткові обов'язки. Так, наприклад, згідно з ч. 2 ст. 1026 ЦК України у разі відмови комісіонера від договору комісії комітент повинен розпорядитися своїм майном, яке є у комісіонера, протягом п'ятнадцяти днів від дня отримання повідомлення про відмову комісіонера від договору. У разі невиконання комітентом цього обов'язку комісіонер має право передати це майно на зберігання за рахунок комітента або продати майно за найвигіднішою для комітента ціною. Це означає, що комісіонер протягом певного часу після того, як він надіслав комітенту повідомлення

про свою відмову від договору, має піклуватись про майно комітента, а у разі невчинення останнім дій щодо розпорядження зазначеним майном, вирішити, що робити з ним далі, узгоджуючи свою поведінку з приписами норми ч. 2 ст. 1026 ЦК України.

Наведені приклади вказують на те, що в установлених випадках у разі односторонньої відмови однієї сторони від договору зобов'язання припиняється не в момент отримання другою стороною повідомлення про це, а із закінченням певного строку.

Також необхідно звернути увагу на те, що в окремих випадках, коли закон вимагає державної реєстрації зміни або розірвання договору, одностороння відмова уповноваженої сторони від договору, за певних умов, може не враховуватись третіми особами. Так, наприклад, згідно зі ст. 1125 ЦК України у відносинах з третіми особами сторони у договорі комерційної концесії мають право посилаючись на зміну договору лише з моменту державної реєстрації цієї зміни відповідно до ст. 1118 ЦК України, якщо не доведуть, що третя особа знала або могла знати про зміну договору раніше.

ЦК України закріплює можливість односторонньої відмови від договору в багатьох випадках. Так, наприклад, лише в одній главі 54 «Купівля-продаж» зазначене право фігурує в статтях 665, 666, 678, 684, 690, 692, 695, 696, 702, 708.

Особливості реалізації права на односторонню відмову від конкретного виду договору визначаються у відповідних статтях ЦК України.

Література

1. Чистяков К. Е. Изменение и расторжение гражданско-правового договора [Текст] : дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; семейное право; предпринимательское право; международное частное право» / К. Е. Чистяков. — Томск, 2002. — 192 с.
2. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право: Общие положения [Текст] / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. — М. : Статут, 1998. — 682 с.
3. Луць В. В. Коментар до ст. 651 ЦК [Текст] / В. В. Луць // Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : У 2 т. — 2-ге вид., перероб. і доп. / За ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.),

- Н. С. Кузнецовой, В. В. Луця. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — Т. II. — С. 178-181.
4. Соменков С. А. Расторжение договора в гражданском обороте : теория и практика [Текст] / С. А. Соменков ; под ред. Е. В. Татаринцева. — М. : МЗ-Пресс, 2002. — 228 с.